

ӘЛЕУМЕТТАНУ ТЕОРИЯСЫ

Вебер
(Дін және капитализмнің өркендеуі)

2-тарау. Классикалық әлеуметтану теориясы

Вебер өзін «діни тұрғыдан жансызбын» деп сипаттағанына қарамастан, өмірінің көп бөлігін дінді зерттеуге жұмсады. Ол айналысқан басты мәселелердің бірі – әлемдік діндер арасындағы қатынастар мен капиталистік экономикалық жүйенің Батыстағы дамуы. Веберді ең алдымен, әлемдік діндердің идеялар жүйесі қызықтырды. Құндылықтар мен нормалардың қазіргі жүйесі ретіндегі рационалдандыру және капитализмнің «рухы» да ол үшін маңызды болды. Ол сондай-ақ әлемдік діндердің құрылымдарына, рационалдандыруды жеңілдететін немесе кедергі келтіретін қоғамдардың түрлі құрылымдық компоненттеріне, капитализмнің және қазіргі әлемнің басқа да құрылымдық аспектілеріне ерекше назар аударды.

Оның дін мен капитализм жөніндегі жұмысы мәдениетаралық тарихи зерттеулердің кең ауқымын қамтиды. Ол салыстырмалы-тарихи әлеуметтануды жасап, осы зерттеуге қатысты өзара күрделі байланыстарды көрсетті: діни идея жүйелері Батыста экономикалық секторды және іс жүзінде кез келген басқа институтты рационалдандыруға көмектесу арқылы ерекше ықпалға ие болды; батыстық емес әлемдегі діни идея жүйелері рационалдандыруға қарсы құрылымдық кедергілер құрды.

Діни факторға маңызды мән бере отырып, Вебер өзінің Маркстің жұмысына қатысты түсінігін бір мезгілде қалыптастырып, оны сынауға алды. Вебер, Маркс сияқты, ең алдымен, кең ауқымды жүйелердің өзара байланысының күрделі үлгісімен жұмыс жасады: «Вебердің әлеуметтануы әлеуметтік құрылымды құрайтын институттық тәртіптердің өзара әрекеттесуін түсіндіру барысында Маркс ілімімен сабақтасып жатты: Вебер жұмысында әскери және діни, саяси және құқықтық институттық жүйелер экономикалық тәртіппен әртүрлі жолмен функционалды түрде ұштасады». Шын мәнінде, оның Маркспен байланысы өзі мойындағаннан да тығыз болды.

Құтқарылу амалы

Әлемдік діндер мен экономиканың өзара байланысын талдау кезінде Вебер құтқару жолдарының типологиясын жасады.

Аскетизм – діншілдіктің алғашқы кең тараған түрі және ол әрекетке бағдарлану мен дін жолындағылардың дүние қызығынан баз кешуге ұмтылысын бейнелейді. Аскеттік діндер екі түрге бөлінеді. Бағзы аскетизмге оның жолын қушыларға зайырлы әлемде жұмыс істемеуге және оның азғыруына қарсы күресуге бағытталған нормалар мен құндылықтар жиынтығы кіреді. Ішкі дүниелік аскетизм кальвинизмді қамтитындықтан, Вебер оған айрықша ден қойды. Мұндай дін өмірлік тірліктен баз кешпейді, керісінше, өз мүшелерін жұмыс істеуге үндейді, сөйтіп олар әлемді құтқарып қала алады немесе құтқарудың жолын табады. Мұндағы айрықша мақсат – адамның тыныс-тіршілігін, ойы мен іс-әрекетін тұтастай қатаң бақылауда ұстау. Мүшелерге этикалық емес, эстетикалық немесе зайырлы әлемдегі эмоциялық әсерге бөлейтін нәрселерден бас тарту ұсынылады. Ішкі дүниеде аскеттер өздерінің мінез-құлқын жүйелеуге ден қояды. Аскетизмнің екі түрі де әрекеттің белгілі бір түрімен және дүниенің қызығынан бас тартумен байланысты болса, мистицизм пайымдауды, эмоцияны және әрекетсіздікті қамтиды. Вебер мистицизмді аскетизм секілді бөлді. Әлемді қабылдамайтын мистицизм бүкіл әлемнен толығымен шеттелуді уағыздайды. Ішкі әлемдік мистицизм әлемнің мағынасын түсінуге тырысады. Қалай болғанда да, мистицизмнің екі түрі де, әлемді қабылдамайтын аскетизм де капитализмнің және рационалдың дамуын тежейтін идеялық жүйе ретінде қарастырылуы мүмкін. Керісінше, ішкі дүниелік аскетизм Батыста осы құбылыстарды дамытуға үлес қосқан нормалар мен құндылықтар жүйесі болып бағаланады.

Протестанттық этика және капитализм рухы

Макс Вебердің ең танымал туындысы «Протестанттық этика және капитализм рухы». Бұл еңбек дүниедегі дін мен қазіргі заманғы капитализмнің қарым-қатынасын бақылайтын үлкен жұмыстың кішкентай бір бөлігі болды. Вебер кейінірек Батыстың айрықша рационалдығының

Кітап: Әлеуметтану теориясы
Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы
Дәріс: 9. Вебер (Дін және капитализмнің өркендеуі)

дамуы өзін қатты қызықтырғанын жазады. Бос жұмыс күшін рационалды ұйымдастыру, ашық нарық және тиімді бухгалтерлік есеп жүргізу, ерекше орында тұратын капитализм – дамып келе жатқан жүйенің бір ғана компоненті. Ол мұны оңтайландырылған ғылым, заң, саясат, өнер, сәулет, әдебиет, университеттер мен саясатты қатар дамытумен байланыстырды. Ғалым протестанттық этиканың идеялық жүйесін капиталистік жүйенің құрылымымен тікелей байланыстырмады; керісінше, протестанттық этиканы «капитализм рухымен» байланыстырады. Капиталистік экономикалық жүйенің материалдық әлеммен байланыстары сөз болса да, олар Вебер үшін басты мәселе емес еді. Осылайша «Протестанттық этика» қазіргі капитализмнің дамуымен емес, қазіргі заманғы рационалды капитализмнің кең таралуына және экономикада үстемдік етуіне септігін тигізген ерекше рухпен байланысты.

Ол XVI және XVII ғасырларда Батыста капитализмнің пайда болуының балама түсіндірулерін қарастырып, ол дәйектерден бас тарта бастады. Ол кезде капитализмді материалдық жағдайдың жоғары болуымен байланыстырған пікірлерге қарсы Вебер материалдық әл-ауқат капитализмге әсер етпейтінін айтқан. Сонымен қатар капитализмнің дамуы тек пайдакүнемдік ниетпен ғана байланысты болатын психологиялық теорияны қабылдамады. Оның протестантизмнің маңыздылығы туралы көзқарастарға дәлелдеме – аралас діни жүйедегі елдердің сараптамасынан табылды. Осы елдерге қарап экономикалық жүйе басшылары, бизнес, капитал иелері, жоғары білікті жұмыс күші мен техникалық және коммерциялық жағынан жоғары білімді мамандарға басшылық еткендердің басым көпшілігінің протестант болғанын анықтады. Протестантизм осы мамандықтарды таңдауға маңызды себеп болды және керісінше, басқа діндер адамдарды осы мамандықтарға ұмтылдыратын идеялық жүйелерді жасай алмады деп тұжырымдады.

Вебердің пікірінше, капитализмнің рухы тек экономикалық ашықтықпен анықталмайды, бұл көп жағдайда керісінше болады. Моральдық-этикалық жүйе, ол – экономикалық жетістікке баса назар аударатын этос. Шын мәнінде бұл Батыста пайда табуды этосқа айналдыру еді. Басқа қоғамдарда пайда табу ішінара ашкөздікке негізделген жеке акт ретінде қарастырылды. Осылайша көптеген адамдар оған моральдық тұрғыдан күмәнмен қарады. Дегенмен протестантизм табысқа ұмтылуды моральдық Крест жорығына айналдырды. Бұл моральдық жүйені қолдау пайда табуға, сөйтіп, ақыр соңында капиталистік жүйені іздеуге шектеусіз жол ашты. Бұл жерде ол бір этос (протестантизм) пен басқалар (капитализм рухы) арасындағы қарым-қатынастарды теориялық тұрғыда зерттей отырып, өз талдауларын, ең алдымен, идеялық жүйе деңгейінде жүйелей білді.

Капитализм рухын бір-бірімен байланысты идеяларды қамтитын нормативтік жүйе ретінде қарастыруға болады. Мысалы, оның мақсаты – «рационалды және жүйелі түрде пайда табуға тырысатын көзқарас». Ол бұдан тыс дүние қызығынан баз кешу туралы уағыздайды: «Сіз бизнеспен адал айналысатын адамды көрдіңіз бе? Ол патшалардың алдына барады».

Капитализм рухына кіретіндер – «уақыт – ақша», «еңбекқор болу», «үнемді болу», «нақты болу», «әділ болу» және «ақшаны табу – өзінше заңды мақсат» сияқты идеялар. Халықтың міндеті байлығын үздіксіз ұлғайту екені туралы идея бар. Бұл капитализм рухын жеке менмендік ретінде бағаламай, этикалық императивтің санатына жатқызады. Вебер Қытайда, Үндістанда, Вавилонда, классикалық әлемде және орта ғасырларда капитализмнің бір түрі, мысалы, авантюристік капитализм өмір сүргенін мойындаса да, олардың «Батыс капитализмінен айырмашылығы болды, бірінші кезекте оларға «нақты рух» жетіспеді» деді. Вебер бұл этикалық жүйені сипаттап қана қоймай, оның пайда болуын түсіндіруге де қызығушылық танытты. Ол протестантизм, әсіресе кальвинизм капитализмнің рухын көтеру үшін өте маңызды деп ойлады. Осы кітап авторларының көзқарасынша, шынтуайтында, бұл тұрпатты экономикалық жүйенің әрі қарай жалғасуы үшін кальвинизм қажет емес. Оның зайырлы сипатын ескерер болсақ, заманауи капитализм көп тұрғыдан кальвинизмге және тұтастай алғанда, дінге қарама-қайшы келеді. Капитализм бүгінгі күні нормалар, құндылықтар, нарықтар, ақшалар мен заңдарды біріктіретін шынайы ұйымға айналды. Ол – Дюркгеймнің терминінде, адамға тән сыртқы және мәжбүрлейтін әлеуметтік факт. Вебердің пікірінше: «Капитализм – бүгінгі таңда адам дүниеге келетін және оның, кем дегенде, жеке өмір сүруіне қажетті өзгермейтін тәртібі бар ғажайып ғарыш. Ол индивидті нарықтық қатынастар жүйесімен айналысу барысында капиталистік әрекеттер ережелеріне үйлесуге мәжбүр етеді».

Бұл жерде тағы бір маңызды мәселе – кальвинистер саналы түрде капиталистік жүйені құруға ұмтылмаған. Вебердің пікірінше, капитализм протестанттық этиканың күтпеген салдары болды. Ол жұмысында күтпеген салдар тұжырымдамасының зор мәні бар, өйткені «адамдар мен топтардың ниеттеніп жасаған істері көбінесе олардың ниеттеріне қайшы келетін бірқатар салдарға душар етеді» деп сенді. Вебер бұл ұғымды тереңдеп түсіндірмегенімен, бұл оның «адамдар әлеуметтік құрылымдарды құрады, бірақ олар тез арада жаратушы ықпал ете алмайтындай дербес өмір сүреді» дейтін көзқарасымен сәйкесетін сияқты.

Кальвинизм мен капитализм рухы. Кальвинизм – Веберді қызықтырған протестантизмнің бір нұсқасы. Ол «құтқару үшін азғана адам таңдалған» деген идеяны басшылыққа алды. Сонымен қатар кальвинизм алдын ала анықтау идеясын тудырды. Адамдар құтқарылғандардың немесе қарғысқа ұшырағандардың арасында болуы мүмкін. Адам, тіпті, тұтастай алғанда, дін – бұл тағдырға әсер ете алмақ емес. Дегенмен алдын ала анықтау идеясы адамдардың өздерін құтқарылғандардың қатарында болар-болмасына күмәндануға итермеледі. Бұл күдікті сейілту үшін кальвинистер адамға құтқарылғанының дәлелі ретінде белгілер пайдалану идеясын ойлап тапты. Адамдарды күш-жігер жұмсауға үндеді, өйткені олар ұқыпты болған жағдайда экономикалық табыстан көрініс табатын құтқарылу белгісін алатын еді. Жалпы алғанда, бұл әрекет кальвинисті белсенді пендешілік іспен айналысып, «борышкер адам» болуға ынталандырды. Алайда жеке оқшауланған әрекеттер жеткіліксіз болды. Кальвинизм этикалық тұрғыда өзін-өзі бақылауды және іс-әрекеттің кешенді бөлімдерін, атап айтқанда, кәсіпкерлік әрекеттерді қамтитын жүйеленген өмір стилін талап етті. Мұның орта ғасырдағы христиандық идеалдан айырмашылығы болды, онда адамдар жеке күнәларға жол бермеу және құтқарылу мүмкіндіктерін арттыру үшін жай ғана жеке істермен айналысқан. Кальвинизм этикалық жүйені және, сайып келгенде, жаңадан пайда болған капиталистердің тобын құрды. Вебердің көзқарасынша, «кальвинизм» – салауатты, орта тап, өзін-өзі қалыптастырған адамның ең жоғары этикалық құндылығы».

«Тақуалықтың ең пәрменді құралы және сол мезетте қайта туу мен шынайы сенімнің дәл және айқын дәлелі ретінде өмірлік борышты жүзеге асырудағы ұдайы, үздіксіз, жүйелі жұмысты діни тұрғыда бағалау... капитализмнің рухы... кең таралуы үшін ең күшті ойға қонымды тетік болуы тиіс».

М. Вебер

Капитализм рухымен жалпыға ортақ байланысынан бөлек, кальвинизмнің тек өзіне тән нақты байланыстары да болды. Біріншіден, бұрын айтылғандай, капиталистер өздерінің көздеген экономикалық мүдделеріне ашкөздікпен ұмтылды және мұндай ашкөздік тек қана өз мүдделерін білдірмейді, шын мәнінде олардың этикалық міндеті деп есептелді. Бұл бизнестегі бұрын-соңды болмаған рақымсыздыққа жол ашып қана қоймай, мұндай әрекеттерді өз мүдделеріне қолдана алмаған сынаушыларды амалсыз іштен тынуға мәжбүрледі. Екіншіден, кальвинизм дамушы капиталисті «өздерінің жұмысына, Құдайға арнаған өмірлік мақсаттарына бағынатын адал, әділ әрі ерекше еңбекқор жұмысшылармен» қамтамасыз етті. Осындай жұмыс күшінің арқасында жаңадан пайда болған капиталист қанаушылықты бұрын-соңды болмаған деңгейге көтерді. Үшіншіден, кальвинизм капиталиске «бұл дүниедегі игіліктердің біркелкі таратылмауын Құдайдың көрегендігі ретінде ұсынатын жұбанышты растама» беру арқылы әділетсіз стратификация жүйесін заңдастырды (Вебер).

Сонымен қатар оның пікірлерінде, рационалданған әлемнің барлық аспектілері туралы айтқандай, капиталистік жүйеге қатысты ескертулер де болды. Мысалы, ол былай деді: «капитализм «рухсыз мамандарды, жүрегі жоқ сезімдерді шығаруға бейім келеді; бұл қуыс кеуде бұған дейін болмаған өркениет деңгейіне жеттім деп ойлайды».

Егер кальвинизм Батыста капитализмнің пайда болуына себепші факторлардың бірі болса, онда келесі сұрақ туындайды: неліктен басқа қоғамдарда капитализм пайда болмады? Бұл сұраққа жауап беру үшін Вебер капитализмнің дамуына әсер ететін рухани және материалдық кедергілерді қарастырды. Оның екі қоғамды – Қытай мен Үндістандағы кедергілерді талдап көрсетеді.

Кітап: Әлеуметтану теориясы
Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы
Дәріс: 9. Вебер (Дін және капитализмнің өркендеуі)

Қытайдағы дін мен капитализм

Батыс пен Қытайды салыстыруға мүмкіндік берген болжамдарының бірі – осы екеуінде де капитализмді дамытудың алғышарттарының болуы. Қытайда қарқынды иелену және жосықсыз бәсекелестік дәстүрі болды. Үлкен индустрия және халықтың жұмыс істеуі үшін мол мүмкіндіктер бар және күшті гильдиялар болған. Халық көбейе түсті. Қымбат бағалы металдарға қызығушылықтың тұрақты өсуі байқалды. Осы және басқа да материалдық алғышарттар бола тұра, неге Қытайда капитализм пайда болмады? Бұған дейін айтылғандай, Вебердің қорытынды жауабында Қытайдағы әлеуметтік, құрылымдық және діни кедергілер капитализмнің дамуына жол бермеді. Бұл – капитализм Қытайда мүлде болған жоқ деген сөз емес. Пайда табудың жоғары қарқынын іздеген өсім алушылар мен жеткізушілер болды. Бірақ нарық, сондай-ақ рационалды капиталистік жүйенің басқа компоненттері болмады. Вебердің пікірінше, Қытайдың қалдықты капитализмі «рационалды экономикалық корпоративтік кәсіпорындардың дамуына қарама-қарсы бағытта болды».

Құрылымдық шектеулер

Ол Қытайдағы капитализмнің өсуіне бірнеше құрылымдық кедергілерді тізіп көрсетті. Біріншіден, Қытай қоғамы қауымдастық құрылымға негізделді. Ол біркелкі қатаң туыстық байланыстар негізінде құрылды. Туыстарға дәстүрлі діни қамалдар жасаған ақсақалдар басшылық етті. Туыстар өздеріне тән кәсіппен айналысты, басқалармен көп шаруасы болмады. Бұл қатынас нарыққа, экономикаға емес, шағын, бекітілген жер қожалығы мен үй шаруашылығына негізделді. Жерді кеңінен бөлу ірі технологиялық дамуға жол бермеді, өйткені ауқымды экономика мүмкін емес еді. Ауылшаруашылық өндірісі – шаруаларда, ал өнеркәсіптік өндіріс шағын қолөнершілердің қолында қалды. Батыс капитализмінің қозғаушы күші болған заманауи қалалар дамуы тежелді, өйткені адамдар туыстарына деген адалдығын сақтап қалды. Туыстардың автономиясына байланысты орталық билік ешқашан бұл бөлімшелерді тиімді басқара алмады және оларды бүтіндей тұтастыққа айналдырмады. Қытай мемлекетінің құрылымы капитализмнің өсуіне тағы бір кедергі болды. Мемлекет рушылдыққа негізделді, сондай-ақ салт-дәстүрмен, айрықша құзыретпен және туыстықпен басқарылды. Вебердің пікірінше, индустриалды даму үшін қажетті басқару және құқық қорғау органдарының рационалды, тиімді жүйесі болмады. Сауда-саттықты қамтитын ресми заңдар өте аз болды, орталық сот болмады және құқықтық формализм қабылданбады. Бұл әкімшілік құрылымның иррационалды түрі капитализмнің өсуіне тосқауыл болды, себебі, Вебер айтқандай: «Индустриядағы күрделі салымдар мұндай иррационалды ережеге сезімтал және басқарудың мұндай түрінде пайда болуы үшін, мемлекеттік аппараттың тұрақты және рационалды жұмысын есептеу мүмкіндіктеріне тым тәуелді болады». Жалпы құрылымынан басқа мемлекеттің көптеген нақты компоненттері капитализмнің дамуына қарсы әрекет жасады. Мысалы, бюрократиялық әкімшіліктегі лауазымды тұлғалардың материалдық мүдделері болды, бұл оларды капитализмге қарсы тұруға мәжбүр етті. Шенеуніктер көбінесе пайда табу үшін кеңселерді сатып алды және мұндай бағдарлау жоғары тиімділікке қолбайлау болды.

Капитализмнің өсуіне үшінші құрылымдық кедергі қытай тілінің сипаты болды. Вебердің пікірінше, ол жүйелі ойлауды қиындату арқылы рационалдыққа қарсы әрекет етті. Ол, негізінен, «бейнелеу» және «сипаттау» салаларында қалды. Логикалық ойлау да қысымға түсті, себебі интеллектуалды ой көбінесе өсиет әңгімелер түрінде қалды және бұл білімнің жиынтық базасының қалыптасуына негіз болды. Капитализмнің өсуіне басқа құрылымдық кедергілер болғанымен, басты фактор қажетті «ділдің», идеялар жүйесінің болмауы болды. Вебер Қытайдағы діни идеяның басым екі негізгі жүйесін – конфуцийшілдік пен даосизмді және капитализм рухын дамытуға қарсы тұрған екеуінің де сипаттамаларын қарастырды.

Конфуцийшілдік

Конфуцийшілдік ойлаудың басты сипаты кеңсе мен әлеуметтік мәртебе үшін алғашқы жағдай ретінде әдеби білімге екпін беру болды. Билеуші страталарда орынға ие болу үшін адамның әдебиеттанушылар қауымының мүшесі болуына тура келді. Иерархия бойынша жоғары жылжу кеңсе ісін жүргізуге қажетті техникалық білімге емес, әдеби білімін тексеретін идеялық жүйеге негізделген. Бағалау сынағында адам ақыл-ойының мәдениетке қаншалықты сіңімділігі және оның мәдениетті адамның ойлау ерекшеліктеріне сәйкестігі таразыға тартылды. Вебердің көзқарасы бойынша, конфуцийшілдік «жоғары кітаби әдеби білімге» үндеді. Осы жүйе бойынша білім алған сауатты адамдар бағынышты адамдарға жүктелетін тапсырмалардың астарындағы басқарудың нақты сипатын көрді. Керісінше, әдебиеттанушылар, өз кезегінде, зияткерліктің таза әдеби түрлері – тапқырлыққа, сөз ойнатуға, эвфемизмдерге, классикалық дәйексөздерге ұмтылды. Осы бағдарды ұстанған әдебиеттанушылар экономиканың жай-күйімен де, экономикалық қызметпен де айналысуға онша құлықты болмады. Конфуцийшілдердің дүниетанымдық көзқарасы ақыр соңында мемлекет саясатына айналды. Нәтижесінде Қытай мемлекеті экономикаға және қоғамға рационалды түрде әсер ететін қызмет түрлеріне минималды түрде қатысады. Конфуцийшілдер шенеуніктер ғана қызмет ете алатыны туралы конституциялық қаулы бекітіп, конфуцийшілдерге бәсекелестері үкіметте қызмет етуге тосқауыл қойды. Шын мәнісінде, егер император осы ережеден ауытқуға батылдық танытса, оның апатқа ұшырауы және құлдырауы ықтимал деп ойлаған.

Конфуцийшілдіктің басқа да көптеген компоненттері капитализмге қарсы әрекет етті. Бұл, негізінен, әлемге, оның тәртібіне және конвенцияларына бейімделу этикасы болды. Материалдық байлық пен басқа да игіліктерді кальвинистер секілді құтқару белгісі ретінде көрудің орнына, конфуцийшілдер заттарды өз күйінде қабылдады. Шын мәнінде, конфуцийшілдікте құтқарылу туралы идея жоқ еді және осы дін мен әлем арасында бұл шиеленістің болмауы да капитализмнің өсуін тежеді. Көрсекызар конфуцийшілге ақша үнемдеуден бас тартуға тура келді, себебі ол кеңінен таралған нәрсе еді. Пуритандық еңбек этикасынан айырмашылығы – конфуцийшілдің жұмыс істеуі дұрыс деп есептелмеді, бірақ байлық, мүлікке ие болды. Табысты кәсіпкерлікке белсенді араласу моральдық жағынан күмән тудырды және конфуцийшілдің ойларымен үйлеспеді. Мұндай мақсат жақсы табыс емес, жақсы позиция болды. Этика дамушы капиталистік жүйеге пайдалы бола алатын жоғары мамандандырылған дағдыларға қарағанда, конфуцийшілдің қабілеттерін ерекше атап өтті. Сайып келгенде, Вебер айтқандай, этика конфуцийшілдік дәстүрдің үздіксіз канонизациясына айналды.

Даосизм

Вебер даосизмді ең жоғары игілік шынайы әлемдегі жүріс-тұрыстың нәтижесі ретінде қол жеткізуге болатын бақыт нұрына бөлену емес, психика күйі, ақыл жайы деп саналған мистикалық қытай діні ретінде қабылдады. Нәтижесінде даосизм өкілдері сыртқы әлемге әсер ету үшін рационалды әрекет етпеді. Вебердің ойынша, даосизм дәстүрлі және оның негізгі қағидаларының бірі «инновацияларды енгізбеу» болды. Мұндай идеялық жүйе, капитализмді айтпағанда, белгілі бір маңызды өзгерістерді тудыруы екіталай еді. Даосизм мен конфуцианизмге тән ортақ ерекшеліктердің бірі – ешқайсысы осы әлемдегі көптеген жаңашыл іс-әрекеттерге ынталандыру үшін өз мүшелерінің арасында шиеленіс пен қақтығыс туғызбады: «Формалды мемлекеттік дінде де, даосистік аспектісінде де қытай діншілдігі пуритан әдісі сияқты жеке адам үшін діни бағдарланған өмірге жеткілікті түрде ықпал ете алмады. Діннің екі түрінде де, Құдайдан қорқатын Қытай өзін құтқару үшін қарсы шығатындай, қара күштің немесе зұлымдықтың ізі болмады» (Вебер). Конфуцийшілдікке қатысты айтылғандай, даосизмде әлемді өзгертуге немесе нақты айтқанда, капиталистік жүйені қалыптастыруға акторларды ынталандыратын күш жоқ еді.

Кітап: Әлеуметтану теориясы
Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы
Дәріс: 9. Вебер (Дін және капитализмнің өркендеуі)

Үндістандағы дін мен капитализм

Вебер қытайлық жағдайға ұқсас, каста жүйесінің құрылымдық кедергілерін талқылады. Айтқандай, каста жүйесі әлеуметтік мобильділікке үлкен тосқауылдар қойды, адам өмірін егжей-тегжейіне дейін реттеуге бейім болды. Брахмандардың идеялық жүйесі бірнеше құрамдас бөліктен тұрды. Мысалы, олардан өрескел істерден аулақ болып, әдеттегі әсемдік пен мінез-құлықтағы әдептілікті бақылаумен айналысу күтілді. Пендешілік өмірге немқұрайлы қараған брахманның діни ұстанымының басты идеясы болды. Сондай-ақ брахмандар жоғары әдеби білімге аса мән берді. Олардың мен конфуцийліктермен арасында маңызды айырмашылықтар болғанымен, әрқайсысының этосында капитализмнің өсуіне мүмкіндік бермейтін кедергілер болды.

Индуизм діні де осындай идеялық кедергілер туғызады. Оның негізгі идеясы реинкарнация болды. Индуизм бойынша, адам өткен өмірдегі мінез-құлқына сәйкес соған лайықты кастада өмірге келеді. Касталық рәсімге адал қызмет етуіне қарай, үндіс келесі өмірде марапатталады. Индуизм кальвинизмге қарағанда ережелерді дұрыс орындау арқылы мұратыңа қол жеткізуге болады деген идея тұрғысынан дәстүрлі болды; инновациялар, әсіресе экономикалық саладағылар, келесі өмірде жоғары кастаға әкеле алмады. Бұл дүниедегі қызмет маңызды емес еді, өйткені әлем уақытша және рухани ізденуге кедергі келтіреді деп түсіндірілді. Осы және басқа тәсілдерге сәйкес индуизммен байланысты идеялар жүйесі, капиталистік экономикалық жүйені және, тұтастай алғанда, рационалды реттелген қоғамды құруға қабілетті адамдарды шығара алмады.

Сын-пікірлер

Вебердің көзқарастарына қатысты көптеген сын-пікірлер айтылды. Бірінші сын – оның түсіну әдісіне қатысты. Ол әдісіне қатысты екі мәселенің ортасында қалды. Бір жағынан, бұл жай ғана субъективті түйсікті білдірмейді, өйткені ол жағдайда ғылыми болмайды. Екінші жағынан, әлеуметтанушы әлеуметтік құбылыстың «объективті» мағынасын жай ғана жариялай алмайды. Вебер бұл әдіс осы екі таңдаудың арасында болғанын мәлімдеді, бірақ оның себебін ешқашан толық түсіндірмеді. Өзге ғалымдар verstehen түсінігінің өзін әлеуметтік процесс ретінде қарастыруды ұсынады және біздің басқалар туралы түсінігіміз әрдайым диалог негізінде қалыптасатынын айқындайды.

Екінші сын – ғылымға теориялық макроәлеуметтанудың толықтай жетіспеуі. Авторлар Вебердің жеке әдісі мен оның кең ауқымды әлеуметтік құрылымдарға және әлемдік-тарихи нормаларға деген көзқарасы арасындағы қарама-қайшылықты анықтау үшін біраз уақыт өткізді. Оның әдісінде тап ұғымы – өзара ұқсас экономикалық жағдайдағы адамдар тобын білдіреді. Саяси құрылым рационалдық, харизма немесе салт-дәстүрлер тұрғысынан субъективті түрде қабылданатын легитимді үстемдікті мойындауға саяды. Ол дін мен рационалдандыру сияқты макро құбылыстарды айтпағанда, тап пен саяси құрылымдардың адамдарға әсер ететінін мойындайды. Бірақ Вебер олардың әсерлерін күтпеген салдар жиынтығы ретінде ғана тұжырымдай отырып, осы макроқұбылыстар жеке адамдардан тыс жүйе ретінде қалай жұмыс істейтіні және кейбір жағдайларда тіпті акторлардың ұмтылыстарын қалай анықтайтыны туралы теория құрастыра алмады.

Үшінші сын – оған сыни теорияның жетіспейтіндігінде. Вебер рационалдандыруды әртүрлі жолмен қолданды, бірақ оны ең алдымен екі түрі қызықтырды. Олардың біреуі – бюрократияның дамуы мен биліктің заңды нысаны. Екіншісі, формалды рационалдық деп атаған көзқарастың субъективті өзгерістерін білдіреді. Бюрократия мен формалды рационалдықтың бірігуінен Ол әдейі «ойластырылмаған салдар» деп сипаттаған құбылыстарды көреміз. Бюрократияны қалыптастыру және формалды рационалдықты бейімдеу рационалдандыру қызмет көрсету мақсатын көздейтін мүдделерге нұқсан келтіреді. Мұны «рационалдықтың иррационалды салдары» деп атады. Вебердің әйгілі темір торлары – иррационалды салдардың бірі.

Кітап: Әлеуметтану теориясы
Тарау: 2. Классикалық әлеуметтану теориясы
Дәріс: 9. Вебер (Дін және капитализмнің өркендеуі)

Бюрократия және формалды рационалдық бастапқыда олардың тиімділігі, болжамдылығы, есептелуі және осы мақсатқа қол жеткізудегі бақылау үшін қалыптастырылған. Бірақ рационалдандыру қанат жайған сайын бастапқы мақсат ұмытылады, ал ұйым барған сайын тиімділікке, болжамдылыққа, есептеулерге және өздері үшін бақылауға көңіл аударады. Мысалы, халықтың әл-ауқатына бағдарланған бюрократтар өз табыстарын клиенттермен «жұмыс жасау» тиімділігімен өлшейді, тіпті кедейлерге көмектесуді көздеген бастапқы мақсатына қарамастан, олар үшін өз әл-ауқаттарын жоғарлату тиімділігі бірінші орында тұрады. Кейбір ең көп айтылған үзінділерде Вебер бұл үдерісті, шарасыздық деп атайды. Дегенмен жоғарыда айтылғандай, мұны рационалдандырудың жалпы дәрменсіз салдары ретінде қарау дұрыс емес. Йоханнес Вайс рационалдандыруды біз өзіміз қалаған дәрежеде ғана мәнсіз деп санайды. Өйткені біздің әлеміміз соншалықты күрделі болғандықтан, тиімділік, есептеу, болжамдылық пен рационалдандыруды бақылаусыз қандай да бір маңызды тапсырманы орындау оңай емес, тіпті ол ақылға қонымсыз нәрсе болып табылады.

Соңғы сын – Вебер әлеуметтануының пессимизмі. Оның әлеуметтану әдісінен жеке мағынаның маңыздылығына қатты сенгенін көруге болады; алайда оның рационалдандыру мен үстемдікке қатысты негізгі жұмысы көбінесе мағынасыз және түңілген әлемнің тұзағына түскендікті көрсетеді.

Қорыта айтқанда, ол ертедегі, қарабайыр діндердің – әлемнің көп бөлігіндегі діндердің – рационалдың өсуіне қаншалықты кедергі келтіргенін талдауға көп уақыт жұмсады. Вебер «қасиетті дүние бірегей, өзгермейтін» атап айтты. Осы көзқарасқа қарамастан, Батыстағы діннің өзгеруі тоқтамады; бұл рационалдандыруға қатысты болды және ол қоғамның басқа салаларында да маңызды рөл атқарды. Алғашқы діндер таңғаларлық көп құдайлардан тұрды, бірақ рационалдандыру арқылы анық және дәйекті құдайлардың жиынтығы (пантеон) пайда болды. Құдайлар пантеоны – Вебер талқылаған дінді рационалдандырудың жалғыз ғана аспектісі болған жоқ. Ол сонымен қатар осы дамудың бір бөлігі ретінде құдайлардың құзыреттілігін шектеуді, монотеизмді және құдайлардың антропоморфизациясын қарастырды. Әлемдік діндерге қысым көп елдерде бар, әйтсе де Батыста рационалдандыруға кедергі келтіретін қысымға қарсы тұру жолдары қарастырылған.

Дін қызметкерлерінің діни жүйені анағұрлым иррационалды түрде қолдайтын сиқыршылардан айырмашылығы бар. Оның рационалдығы бірнеше себептермен түсіндіріледі. Қатысушылар жүйелі оқыту бағдарламасынан өтеді, ал сиқыршыларды оқыту жүйелі емес. Сондай-ақ дін қызметшілері – өз саласының білгір мамандары, ал сиқыршылар әдетте маман емес. Соңында, дін қызметшілері жүйелі түрде діни тұжырымдардың жиынтығына ие, бұл да оларды сиқыршылардан даралайды. Оларды рационалдандыру процесінің өнімі және тездетушілері деуге де болады. Рационалдандыруда шешуші рөл атқаратын жалғыз топ – дін қызметшілері емес. Бұл процесте пайғамбарлар мен ақиқат іздеушілер де маңызды. Пайғамбарларды дін қызметшілерінен олардың жеке бейімдігі, эмоция уағызы, доктринаны жариялауы, олардың көпшілікке танымал еместігі және бір өздері жұмыс істейтіні ерекшелеуі мүмкін. Пайғамбардың басты рөлі – христиандарды жұмылдыру, өйткені ізбасарлар тобы жоқ жерде дін болмайды. Дін қызметшілерімен салыстырғанда пайғамбарлардың ауқымды топ жинауға қажеттілігі жоқ. Вебер пайғамбарларды екі түрге бөледі: этикалық және өнегелі. Этикалық пайғамбарлар (Мұхаммед, Иса мен Көне өсиет пайғамбарлары) Құдайдан тікелей тапсырма алған және ізбасарларынан бағынуды этикалық міндет ретінде талап етеді. Өнегелі пайғамбарлар (Будда үлгі) басқаларға жеке мысал арқылы діни құтқарылу жолын көрсетеді. Кез келген жағдайда пайғамбарлар дін жолына көптеген ізбасарларды тартуға қабілетті, дін қызметшілерімен бірге пайғамбардың ізбасарлары діннің жүрегін қалыптастырады. Олар, алдымен, жеке басын үлгі етуі мүмкін, бірақ бұл топты тұрақты қауымға айналдыру қажет. Осындай мирасқорлық қалыптасқаннан кейін дінді рационалдандыру бағытында үлкен қадамдар жасалады.

Пайғамбарлар басты рөл ойнайды, бірақ қауым пайда болғаннан кейін олардың қажеті болмайды. Шын мәнінде олар, негізінен, иррационалды болғандықтан, діннің рационалдығына кедергі болады. Дін қызметшілері мен пайғамбарлар арасындағы конфликт өрши түседі, бірақ бұл ұзақ мерзімді перспективада рационалды діни топтың жеңуіне алып келуі тиіс. Осы конфликтіде дін қызметшілерін қоғамның қалған бөліктеріндегі рационалдандыру қолдайды.

Зайырлы әлем әлдеқайда сауатты және бюрократиялы болған сайын, көпшілікті тәрбиелеу мәселесі дін қызметшілері үшін өзекті бола түседі, олардың сауаттылығы пайғамбарлар алдында үлкен артықшылық береді. Оған қоса, олар уағыз айтса, дін қызметшілері күнделікті қамқорлыққа қатысты тапсырманы орындайды. Уағыз айтудың ерекше маңызы бар, ал діни қызмет көрсету немесе діни білімін ұдайы жетілдіру арқылы дін қызметкерлері рухани кемелдене түседі. Рационалданған дін қаладағы орта таптардың арасынан жаңадан қосылғандарды баурап алу үшін қолайлы болып шықты, сөйтіп экономикалық өмірді, сондай-ақ өмірдің басқа да салаларын рационалдандыруда шешуші рөл атқарды.

Қазіргі қолданылуы

Біріншіден, Ритцер қазіргі тұтынушылық қоғамда рационализация процесін талдау үшін макдональдизация тұжырымдамасын енгізді. Вебер үшін бюрократия XIX ғасырда Еуропадағы рационалдандырудың негізгі формасы болды. Ритцер XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында рационалдандырудың үлгісі ретінде тез тамақтану өнеркәсібі, атап айтқанда, McDonald's мейрамханасын қарастырды. McDonald's мейрамханасына формалды рационалдың негізгі институттанған ерекшеліктері тән: есептілік, тиімділік, болжамдылық, белгісіздікті бақылау және технологияны кеңінен пайдалану. Қысқасы, McDonald's мейрамханасы сенімді, арзан, жылдамдық және тиімділік аясында ұйымдастырылған тұтынушылық қоғамдарға жақсы үйлесетін тұтыну түрін енгізді. Бюрократия секілді макдональдизация күнделікті өмірге қауіп төндіреді. Вебер мен Ритцер тұжырымдамаларының үздіксіз қолданылуы тез тамақтану мейрамханасынан басқа мекемелердің макдональдизациясын талдайтын зерттеулер санының артуымен дәлелденді.

Екіншіден, әлеуметтанушылар жаңа діни қозғалыстар мен діндердің көшбасшылары сияқты қоғамдық қозғалыстарды және саяси басшылықты түсіну үшін Вебердің харизматикалық билік тұжырымдамасын қолданады. Мысалы, Карин Кнопп Цетина Барак Обаманың Америка президенттігіне сайлануын түсіндіру үшін харизма ұғымын қолданады. Харизма көшбасшыға тән қасиет емес, топтың күштеуімен таңылған дабыра екенін еске салады. Соған орай, бірінші сұрақ – «неге америкалықтар оған сөзсіз адалдық танытып, өздері соншалықты шаттық сезіміне бөленді?» Көптеген америкалықтар, басқаша айтқанда, жағдайды өзгерте алатын адамға адалдық танытуға дайын болды. Бірақ харизматикалық көшбасшының рөлін кім «атқара» алады? Неліктен Обама? Неге оның қарсыласы демократ Хиллари Клинтон емес? Екеуі де саясаттың өзгеретініне уәде берді, бірақ, ең бастысы, Кнопп Цетина Обаманың бейтаныс адам ретінде қабылданғанын болжайды. Харизматикалық көшбасшылар әрдайым аутсайдерлер болады. Олар бюрократияға қарсы тұрады және бұрыннан көз таныс мәртебеге қарсы шығады. Сонымен қатар «Гамельндік сырнайшы» халық ертегісіне сүйене отырып, Кнопп Цетина харизматикалық көшбасшы «сырнайшы» болуы тиіс деп есептеген. Обаманы шебер «сырнайшы» деп атады. Тереңнен шыққан зор, құлаққа жағымды дауысы – оның құралы. Ол «тыңдаушыға зор әсер» етеді. Сонымен қатар науқан барысында оның дауысы жарнаманы және әлеуметтік медианы бұрын-соңды болмаған ауқымда қолдану арқылы кең таралды. Шынында да, мәтіндік хабарламалар арқылы Обаманың үгіт-насихат науқаны жедел, тығыз қарым-қатынас пен байланыс сезімдерін қалыптастырды, мұндай ықылас, Кнопп Цетинаның пікірінше, Обаманың ізбасарларын енжар қалдырмады. Кнопп Цетина тек харизманың ұжымдық негізін растайды, бірақ медиатехнологияны талқылау кезінде харизма жасаудың қазіргі заманғы техникасына ерекше назар аударады.